

В.Г. СОБКО, М.Б. ГАПОНЕНКО, О.В. РЕШЕТЮК

Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 м. Київ, вул. Тімірязєвська, 1

ТАКСОНОМІЧНА СТРУКТУРА РОДИНИ ORCHIDACEAE JUSS. ФЛОРИ УКРАЇНИ

*Наведено дані щодо кількості таксонів і нототаксонів орхідних флори України. Розроблено дихотомічну таблицю для визначення видів роду *Dactylorhiza Neck ex Nevski*.*

За кількістю видів родина Orchidaceae у світовій флорі посідає перше місце серед родин класу Liliopsida і друге – у відділі Magnoliophyta, поступаючись лише перед прогресивною родиною Asteraceae. Репродуктивний арсенал орхідних більше спеціалізований, ніж у айстрових, проте він пристосований переважно до тропічних чи субтропічних умов існування, тоді як айстрові домінують в області з помірним і холодним кліматом. Орхідеї належать до "аристократів" рослинного світу, вони погано переносять зміни середовища і, як правило, гинуть, не витримуючи конкуренції. Зважаючи ще й на оригінальну будову квіток та широку гаму кольорів та запахів, ботаніки дійшли висновку про необхідність охорони усіх видів родини. Всі 66 видів орхідних нашої країни занесені до Червоної книги України [8].

Перші більш-менш узагальнені відомості про орхідеї України містяться у фундаментальному 12-томному виданні "Флора УРСР" [4]. На момент опублікування цієї праці було відомо 53 види орхідних, які належали до 23 родів. В "Определителе высших растений Украины" згадуються 64 види і 28 родів [5]. Ці кількісні зміни, зокрема у родовому складі, відбулися за рахунок приєднання до материкової території України Кримського півострова. У складі флори з'явилося кілька оригінальних середземноморських монотипних родів, серед яких

Comperia C. Koch, *Steveniella* Schlechter, *Limodorum* Boehm. та *Himantoglossum* C. Koch. Згідно з результатами наших досліджень кількість видів флори України дорівнює 70 [7]. Нами вперше були виявлені нові види – *Dactylorhiza transsilvanica* Schur та *D. cruenta* (O.F. Muell.) Soo'.

Сучасна флора України налічує 79 видів і 28 родів орхідних. Збільшення видового складу відбулося за рахунок скрупульозного систематичного дослідження роду *Dactylorhiza* [1–3] (див. рисунок). Зауважимо, що в останньому номенклатурно-таксономічному довіднику для флори України вказується 11 нототаксонів, виявлених переважно в родах *Dactylorhiza* та *Orchis* [9]. Згадані таксони потребують додаткових досліджень для підтвердження того, що вони справді є гібридогенними видами, а не просто гібридами, які часто трапляються не лише на міжвидовому, а й на родовому рівні, на зразок \times *Gymnacampsis* Aschers. et Graebn. (1907), \times *Leucadenia* чи \times *Orchidactilla*. Гібридні процеси серед орхідних України найінтенсивніше відбуваються в гірських умовах Криму і Крп. За нашими спостереженнями, статусу нототаксона заслуговують *Dactylorhiza* \times *aschersoniana* (Hausskn.) Borsos et Soo' (= *D. incarnata* \times *D. majalis*), *Orchis* \times *jailac* Soo' (= *O. provincialis* \times *O. signifera*) та *Orchis* \times *plessidica* Renz. (= *O. palens* \times *O. provincialis*).

Крім згаданих нототаксонів, для флори України наводять, мабуть помилково, ще

Нові види роду *Dactylorhiza* Neck. ex Nevski (за Л.В. Аверьяновим):

1. *D. elodes* (Griseb.) Aver.; 2. *D. ruprechtii* Aver.;
3. *D. longifolia* (Neuman) Aver.

два природних види – *Aceras athroporphorum* (L.) R. Br. (околиці Житомира, 1910) та *Cypripedium ventricosum* Sw. [6]. Загалом родина *Orchidaceae* у флорі України налічує близько 90 таксонів видового рангу, зокрема 11 нототаксонів і 79 видів, які належать до 28 родів, чотирьох секцій і двох підродин – *Cypripedioidea* та *Orchidoidea*.

Зважаючи на те, що найбільші кількісні та якісні зміни відбулися у роді *Dactylorhiza*, видовий склад якого збільшився майже вдвічі, вважаємо доцільним навести дихотомічну таблицю для його визначення, яка стане у пригоді дослідникам при вивченні орхідних України, зокрема тих видів, котрі недавно описані чи відомі з кількох, інколи недостовірних, місць зростання.

1. Рослини з короткими повзучими підземними пагонами. Бульби веретеноподібні, на кінці коротко роздвоєні. Всі листочки оцвіттини зближені, утворюють шолом. Губа рожева з пурпуровими плямами, 8–11 мм завдовжки, оберненойцеподібна, її серед-

ня лопать майже лінійна (монотипна секція *Iberanthus* (Schlechter) Smoljan.)

..... 1. Пальчатокорінник іберійський – *Dactylorhiza iberica* (Bieb. ex Willd.) Soo'.

Трапляється на луках нижнього і середнього поясів Гірського Криму.

– Рослини без повзучих підземних пагонів. Бічні листочки зовнішнього кола оцвіттини розпростерті і лише три листочки внутрішнього кола утворюють шолом

..... 2. Бульби майже циліндричні, лише на самому кінці ледь розділені і раптово звужені у тонкі корені (оліготипна секція *Sambucinae* (Parl.) Smoljan.)

..... 3. Бульби сплюснуті, глибокопальчасто-роздільні, поступово звужені у тонкі корені (поліморфна секція *Dactylorhiza*)

..... 5. Листків 3–5 (6), вони чергові, довгасті або широколанцетні. Приквіттки довгасті, тупі. Шпорка гостроконічна, пряма і лише на кінці ледве зігнута, дорівнює довжині зав'язі. Квітки жовті або пурпурові, їхній запах нагадує запах бузини чорної

..... 2. П. бузиновий – *D. sambucina* (L.) Soo'.

Трапляється у світлих листяних лісах, на галявинах, серед чагарників Карпат, Полісся, Правобережного та Західного Лісостепу.

– Листків 4–12, вони зближені біля основи стебла, вузьколанцетні або лінійні. Шпорка циліндрична, трохи потовщена на кінці

..... 4. Шпорка спрямована догори, зігнута дугою, 14–25 мм завдовжки, довша за зав'язь. Суцвіття довгасте, щільне

..... 3. П. римський – *D. romana* (Seb. et Mauri) Soo'.

Трапляється у мішаних та соснових лісах Гірського Криму.

– Шпорка майже пряма, 6–12 мм завдовжки, помітно коротка або дорівнює зав'язі. Суцвіття головчасте, з 4–6 квіток

..... 4. П. Рупрехта – *D. ruprechtii* Aver.

Трапляється в лісах Гірського Криму. Вид потребує додаткових досліджень. Описаний з Кавказу.

5(2). Стебло під час цвітіння по всій довжині порожнисте, нижні листки найширші в нижній половині листка або біля його основи (підсекція *Dactylohriza*) 6

– Стебло у верхній частині без порожнини або дуже вузькоциліндричне з товстими стінками циліндра. Нормально розвинуті нижні листки найширші поблизу середини або вище середини пластинки 8

6. Листки з обох боків плямисті, плями лілово-бурі, шпорка 4–9 мм завдовжки, конічна, коротша за зав'язь. Губа ромбічно-округла, 4–5 мм завдовжки і 4–5 мм завширшки..... **5. П. кривавий – *D. cruenta* (O.F. Muell.) Soo'**.

Трапляється на луках і болотах Полісся.

– Листки без плям, зелені і лише під кінець вегетації буріють 7

7. Квітки лілового або рожевого забарвлення, приквітки хоча б по краю антоціановопігментні **6. П. м'ясочервоний – *D. incarnata* (L.) Soo'**.

Трапляється на луках, болотах і в лісах, крім Степу.

– Квітки блідо-жовті, приквітки яскраво-зелені **7. П. блідо-жовтий – *D. ochroleuca* (Nustn. ex Boll.) Holub.**

Трапляється на луках і болотах Карпат. Вид потребує додаткових досліджень.

8(5). Стебло по всій довжині заповнене паренхімою. Піхви листків щільно притиснені до стебла. Шпорка довгоциліндрична, губа округла (підсекція *Maculatae* (Par.) Aver.) 9

– Стебло у нижній частині порожнисте. Піхвові листки нещільно прилягають до стебла. Шпорка мішечкоподібна або короткоциліндрична, губа в обрисі ниркоподібна (підсекція *Latifolia* (Reichenb. f.) Aver.) 14

9. Листки найширші поблизу або нижче середини пластинки. Плями на пластинці переважно округлі 10

– Листки найширші вище середини пластинки. Плями продовгуваті, розміщені впоперек пластинки 13

10. Квітки білі або жовтувато-білі, без плям на листочках оцвітини, проте іноді із блакитним забарвленням у зів 8. П. трансільванський – ***D. transsilvanica* (Schur) Aver.**

Трапляється на полонинах Карпат.

– Квітки пурпурові, лілові, іноді білі з темними цятками і плямам 11

11. Листки ланцетні, з мало помітним кілем. Шпорка 1–1,8 мм завдовжки. Губа трилопатева, з малюнком у вигляді концентричних темних ліній або штрихів на світлому тлі **9. П. плямистий – *D. maculata* (L.) Soo'**.

Трапляється на вологих та заболочених луках Карпат і Розточчя.

– Листки лінійні, кілюваті або складені вздовж. Шпорка близько 1 мм завдовжки 12

12. Губа цілісна або ледве трилопатева, з невеликою середньою лопаттю у вигляді зубчика **10. П. болотолобний – *D. elodes* (Griseb.) Aver.**

Трапляється на болотистих луках Криму. Вид потребує додаткових досліджень.

– Губа глибокотрилопатева, з довгою клиноподібною середньою лопаттю..... **11. П. Шура – *D. schurii* (Klinge) Aver.**

Трапляється на сфагнових болотах Карпат.

13(9). Розвинутих листків 3–6, 8–15 см завдовжки, 2–4 см завширшки, з блідими плямами або часто без них. Губа до половини роздільна на три частки, з яких середня найдовша **12. П. Фукса – *D. fuchsii* (Druce) Soo'**.

Трапляється на луках, узліссях Карпат, Полісся і Лісостепу.

– Розвинутих листків 2–3, 4–8 см завдовжки, 1–2 см завширшки, завжди з плямами. Губа розсічена на дві третини своєї довжини **13. П. гебридський – *D. hebridensis* (Wilmott) Aver.**

На заболочених місцях Причорномор'я та в гирлі Дунаю.

14(8). Розвинутих стеблових листків 5–10 15

– Розвинутих листків 2–4 (5) 17

15. Листків 6–10, спрямованих догори, видовженоланцетних, на верхівці тупих. Губа 7–11 мм завдовжки і 6–8 мм завширшки **14. П. довголистий – *D. longifolia* (Neuman) Aver.**

На болотистих луках Полісся.

– Листків 5–8, відхилених від стебла, еліптичних або яйцеподібних, загострених 16
 16. Листків понад 5. Нижні приквітки при основі приблизно 4 мм завширшки. Губа трироздільна або іноді суцільна із тупим зубчиком 15. **П. травневий – D. majalis (Reichenb.) P.F. Hunt et Summerhayes.**

На вологих луках, узліссях Карпат, Правобережного Лісостепу і Полісся.

– Листків не більше 5. Нижні приквітки при основі 4–6 мм завширшки. Губа ледве трирозсічена, по краю неправильно зубчаста 16. **П. альпійський – D. alpestris (Pugsley) Aver.**

На полонинах Карпат. Вид потребує додаткових досліджень.

17 (14). Нижні приквітки при основі 4–8 мм завширшки. Губа серцеподібна, 9–11 мм завширшки 17. **П. серценосний – D. cordigera (Fries) Soo'.**

На полонинах, біля джерел, на болотах Карпат.

– Нижні приквітки при основі до 4 мм завширшки. Губа округла, 7–9 мм завширшки 18. **П. Траунштейнера – D. traunsteineri (Saut.) Soo'.**

На болотах Полісся.

Отже, рід *Dactylorhiza* налічує 18 видів і разом з видами роду *Orchis* домінує у флорі орхідних України. За сучасним географічним поширенням рід належить до голарктичного типу флористичного елемента, хоча в Північній Америці його види відомі лише на півострові Аляска. Генетично через секцію *Iberanthus* рід тяжіє до Середземномор'я. Всі гірські види належать до категорії відносно молодих таксонів з розмаїтим морфологічним фондом, який потребує статистичного опрацювання і вивчення його фоліогенезу.

Автори статті висловлюють щирі вдячність доктору біологічних наук, професору Тетяні Михайлівні Черевченко за консультативну допомогу та надані рослини орхідей природної флори України, які були використані при підготовці цієї статті.

1. *Аверьянов Л.В.* Конспект род *Dactylorhiza* Neck ex Nevski (Orchidaceae). 1 // *Новости систематики растений.* – 1988. – Т. 25. – С. 48–68.

2. *Аверьянов Л.В.* Конспект род *Dactylorhiza* // Там же. – 1989. – Т. 26. – С. 32–63.

3. *Аверьянов Л.В.* Конспект род *Dactylorhiza* // Там же. – 1990. – Т. 27. – С. 32–63.

4. *Борділовський Є.І.* Родина Зозулинцеві – *Orchidaceae* // *Флора УРСР.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – Т. 3. – С. 312–405.

5. *Определитель* высших растений Украины. – К.: *Наук. думка*, 1987. – 545 с.

6. *Смольянинова Л.А.* Сем. *Orchidaceae* – Ятрышниковые // *Флора Европейской части СССР.* – Л.: *Наука*, 1976. – Т. 2. – С. 10–59.

7. *Собко В.Г.* Орхідеї України. – К.: *Наук. думка*, 1989. – 191 с.

8. *Червона книга України.* – К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 1996. – 606 с.

9. *Mosyakin S.L., Fedoronchuk M.M.* Vascular plants of Ukraine. A nomenclatures checklist. – Kiev, 1999. – 346 p.

В.Г. Собко, Н.Б. Гапоненко, О.В. Решетюк

Национальный ботанический сад им. Н.Н. Гришко НАН Украины, Украина, г. Киев

ТАКСОНОМИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА СЕМЕЙСТВА ORCHIDACEAE JUSS. ФЛОРЫ УКРАИНЫ

Приведены данные о количестве таксонов и нототаксонов орхидных флоры Украины. Разработана дихотомическая таблица для определения видов рода *Dactylorhiza* Neck. ex Nevski.

V.G. Sobko, M.B. Gaponenko, O.V. Reshetjuk

M.M. Grishko National Botanical Gardens, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Kyiv

TAXONOMIC STRUCTURE OF THE FAMILY ORCHIDACEAE JUSS. IN FLORA OF UKRAINE

The data about quantity of taxons and nototaxons of Ukrainian flora orchids are reviewed. The table for definition species of the genus *Dactylorhiza* Neck. ex Nevski is given.